

I ALBERTSLUND ER ALTING SKABT AF MENNESKER - SELV NATUREN¹

Et antropologisk studie af klimaaktivisters sammensatte natursyn

SAHRA STENSGAARD JAKOBSEN

Den korte og milde vinter i 2007 blev afløst af et tidligt forår, og efter det kom en af de vådeste somre i nyere tid i Danmark. Samme år skabte IPCC's 4. klimarapport² offentlig konsensus om, at de klimaforandringer, vi oplever, er menneskeskabte, og klimaminister Connie Hedegaard startede en klimakampagne, der skulle få danskerne til at udlede et ton CO₂ mindre om året.³ I Albertslund, en forstad vest for København, blev det lokale Agenda 21-center⁴ en del af denne kampagne og nedsatte et lokalt klimaråd for unge kaldet Polarekspressen. Gruppen, der bestod af otte unge mellem 15 og 19 år, igangsatte events, hvor de klædte sig ud som isbjørne og delte flyers ud med information om klimaforandringer og gode råd om, hvad folk selv kan gøre i hverdagen for at nedsætte deres CO₂-udslip. Agendacentrets medarbejdere hjalp med at organisere aktivisterne events og underviste dem i klimaforandringernes fysiske processer og konsekvenser. Denne artikel tager udgangspunkt i mit feltarbejde⁵ blandt disse unge klimaaktivister og argumenterer for, at aktivisterne forståelse af sig selv som en afgørende part i årsagen til – og løsningen af – klimaproblematikken udviklede sig til en kosmologi. Dette muliggjordes på grund af allerede praktiserede miljøbevidste normer og bevirkede en transformation af et komplekst og situationelt natursyn, centreret omkring erkendelsen af mennesker som aktive medskabere af „naturen“.

Klimaforandringer og natursyn

I bogen *Klimabevidsthedens barrierer* forsøger filosofen Peter Kemp og teologen Lisbeth Withthøfft Nielsen at indkredse de barrierer, der findes, og som står i vejen for, at det enkelte menneske udmønter sin bevidsthed om klimaforandringernes trussel i ændrede, klimabevidste handlinger (Kemp & Nielsen 2009: 8f.). Bogen igennem kommer de rundt om disse barrierer, der opdeles i først de

fysiske barrierer (op.cit.19), der knytter sig til klimaforandringernes kendetegn som fysisk fænomen: den globale opvarmnings usynlighed, klimaforandringernes komplekse sammenhænge og problemets umærkelighed. Og dernæst de psykiske barrierer (op.cit.55), der knytter sig til handlingslammelse og følelsen af magtesløshed og, især, forskellige naturopfattelser (op.cit.61f.). Hvad angår naturopfattelserne, refererer Kemp og Nielsen til Michiel Schwarz og Michael Thompsons (1990) fire forskellige myter om naturen (den gode/robuste natur, den lunefulde natur, den tolerante natur og den flygtige/kortvarige natur (Schwarz & Thompson 1990:4f.)), der „... repræsenterer forskellige måder at forholde sig til den ikke-menneskelige natur“ og „... danner basis for bestemte måder at forholde sig til miljøspørgsmål på“ (Kemp & Nielsen 2009:61f.). Problemet med myterne er, at de er med til at skabe den grundlæggende diversitet i de holdninger, der kommer til udtryk i klimadebatten, og gør det svært at nå til enighed om, hvad der skal gøres (op.cit.63). Kemp og Niensens identificering af klimadebattens modsatrettede natursyn er brugbar i den forstand, at de fremsætter en model for, hvilke poler der er til stede i debatten. Ulempen ved denne model er, at Kemp og Nielsen udelukkende forholder sig til opfattelser af den „ikke-menneskelige natur“ (op.cit.60) og dermed forhindrer en begrebsliggørelse af ideen om mennesker og klima som integrerede – og interagerende – størrelser i et hele.

Mit ønske med denne artikel er at tage Kemp og Niensens ideer et skridt videre ved at belyse, hvordan klimaaktivister opererer med et sammensat og situationelt natursyn. Dette gøres via en antropologisk analyse af, hvordan de forstår henholdsvis „miljø“, „natur“ og „klima“, og hvordan dette påvirker deres sociale praksisser. Mit feltarbejde i Albertslund i forsommeren 2007 introducerede mig til nogle unge mennesker, der netop omsatte viden om klimaændringer til klimabevidste handlinger. Ungdomsklimarådet Polarekspressen er et eksempel på en gruppe klimaaktivister, der gør noget bevidst for at nedsætte deres CO₂-udledning.

I denne artikel er det ligeledes mit mål at anskueliggøre, at aktivisterne handlede på klimaforandringerne, fordi de allerede praktiserede miljøvenlige normer, som via oplysning om klimaforandringer let kunne omveksles til klimabevidst adfærd og udvides til en egentlig kosmologi. Ligesom antropologen Don Handelman (2008), anvender jeg begrebet kosmologi i betydningen *ontologi*, det vil sige en model for erfaringen af verden samt de fundamentale principper for den sammenhængskraft, der organiserer den (jf. Kapferer 1988:79, 182). Ideen om menneskeskabte klimaforandringer og aktivisters klimabevidste sociale handlemønstre, såsom at lade bilen stå for at mindske CO₂-udslippet, tager netop udgangspunkt i et syn på naturen som en fuldstændigt integreret cyklus af levende væseners (planter, dyr og mennesker) og fysiske mekanismers re-

ciprokke forhold af gensidige påvirkninger og stofudvekslinger – en kosmologi. Kosmologi lægger, i højere grad end begrebet ontologi, vægt på de trosmæssige aspekter af menneskers erfaring af verden (Handelman 2008:182) og, ikke mindst, grænserne for denne erfaring. Klimaaktivisterne fra Albertslund *tror* på, at klimaforandringerne er menneskeskabte, og de *tror* på, at deres handlinger, såsom at spare på energien, har en effekt. Jeg anser derfor kosmologi for et værdifuldt analytisk redskab, når der er tale om en antropologisk analyse af klimaforandringerne som socialt fænomen – et fænomen, der skaber meget håndgribelige, menneskelige dramaer for særligt udsatte dele af jordens befolkning. Disse dramaer er på ingen måde sammenlignelige med den virkelighed, der udfolder sig i Danmark, men selv om vi ikke er truet på livet, siver klimaforandringerne, især via medierne, ind i vores bevidsthed, rækker ved vores følelse af sikkerhed og ændrer på den måde præmisserne for vores væren-i-verden.

Polarekspressen

Ved det første møde i Polarekspressen, hvor aktivisterne skulle komme med ideer til en klimakampagne for unge i Albertslund, bragte jeg spørgsmålet på banen om, hvorfor de lige netop havde valgt at engagere sig i klimabevægelsen. Thomas svarede straks meget nøgternt: „Det er jo på grund af, hvem vores forældre er, at vi interesserer os for miljøet. Vi er hippierne fra nord.“ Aktivisterne begrundede brugen af hippiekategorien med følelsen af et ideologisk fællesskab med forældregenerationen i den resursestærke, nordlige del af byen, hvor bæredygtighed er en central værdi. Det følgende er en beskrivelse af mit besøg hos to af aktivisterne fra nord:

Det regnede allerede kraftigt, da jeg stod af toget med min cykel på Albertslund Station klokken kvart i 12. Jeg cyklede ud ad Roskildevej, der strækker sig lang og lidt forladt ud mod Taastrup. Her og der er der nogle fabriksbygninger eller et par boligblokke og nogle villaer, der ligger helt ud til vejen, hvor bilerne suser af sted med godt over 80 i timen. Her ligger en lille frisør, ‘Hos Sanne’, og der ligger fængslet og anstalten. Det er et trøstesløst sted, når det regner og er gråt i vejret. Området langs med Roskildevej virker som en parentes i Albertslund, et ingenmandsland, et sted, man ikke opholder sig for længe ad gangen, for der er ikke meget at komme efter. Jeg drejede af ved Herstedvesterstien, der førte mig nordpå ind i et stille parcelhuskvarter, hvor Mads fra Polarekspressen havde arrangeret et interview for mig med sin lillebror, Philip. Våd af regn og ivrig efter at komme inden døre satte jeg min cykel fra mig i indkørslen til et stort parcelhus med gule mursten og brunt træværk. Der var ingen bil i den smalle indkørsel, men en masse cykler i forskellige størrelser sammen med gamle blomsterpotter

og et stort, gammelt træhjul fra en hestevogn. En grøn regnvandsbeholder af plastik stod op ad husmuren, forbundet med nedløbsrøret. Der var ingen ringeklokke ved døren, så jeg tog i stedet fat i dørhammeren og bankede let på. Philip på 15 åbnede døren, vi gav hånd og snakkede lidt om vejret. Jeg kunne med det samme se, at han var Mads' lillebror. Han lignede ham meget med sit lyse, skulderlange hår i midterskilning og sit harmoniske og åbne ansigt med det store smil. Bagved stod 17-årige Mads, og han gav mig et kram, da jeg havde hængt mit overtøj på knagen og stillet mine sko i entreen. Begge drenge havde slidte jeans og en T-shirt på. Jeg spurgte, om der var et sted, hvor vi kunne sidde, og de viste mig ind i stuen. Der stod et stort spisebord med en grøn dug af nervøst velour og tre lilla bloklys på. Stuen var præget af meget forskellige, lidt slidte møbler. Dog stod der et stort, blankt, sort klaver op ad den ene endevæg. Der var plakater med abstrakt kunst i rammer på de hvide vægge. Stuen havde store panoramavinduer med udsigt til haven, der virkede stor og meget frodig. Der var ikke så mange blomster, bare meget grønt, og lidt væk fra huset kunne jeg skimte en kompostbeholder, en slags tønde af mørkegrøn plastik. Jeg hilste på deres halvsøster, der gik og småsnakkede i køkkenet med Mads. Hun havde studenterhue på – var åbenbart blevet student dagen før. Deres mor var også hjemme og gik omkring med batikmønstreret tørklæde bundet om livet som et skørt og bare tæer. Gulvtæppet var gråt og filtagtigt med tuschstreger på. Det lignede noget, de havde haft, siden drengene var små. Der var ret koldt i huset, og jeg tænkte, at de sikkert sparede på varmen. Jeg kunne høre regnen tromme voldsomt på taget og trak bevidst interviewet med Philip ud og håbede, at regnen ville aftage, når jeg skulle cykle hjem. Regnen overdøvede næsten vores stemmer, da vi begyndte at tale sammen:

S: 'Er du sådan en, der smider ting i en skraldespand, når du er ude i naturen, eller er du ligeglad og smider det bare?'

P: 'Det kommer an på, hvad det er. Hvis det er sådan nogle ting, som naturen tager ned i sig, et æbleskrog for eksempel, når jeg går ude i en skov, så smider jeg det bare. Men hvis det er noget plastik, så smider jeg det i en skraldespand.'

S: 'Hvad med sodavandsdåser?'

P: 'Dem beholder jeg og får pant for dem, men der er jo nogen, der bare smider dem. Jeg er ikke en af dem.'

S: 'Det er måske noget, du er blevet opdraget til, eller?'

P: 'Ja, det må det være. Altså, det er vel i det store og hele, fordi det er sådan en miljøting, fordi jeg ikke vil forurene. Jeg går tit og holder noget skrald i hånden, og så er jeg gået forbi flere skraldespande, fordi jeg bare ... det irriterer mig ikke specielt at gå rundt med det. Det kommer an på, om det er sådan noget fedtet noget, eller om det bare er en lille plastikting. Jeg ved, at sådan en ispind, den er jo lavet af træ, så den burde blive nedbrudt rimeligt hurtigt. Men den er så lamineret med et eller andet, så sådan nogen smider jeg heller ikke.'

Mine interview med aktivisterne i Polarekspressen tegnede et billede af en resurserstærk social gruppe: De gik i gymnasiet, spillede klaver og tennis og sang i kirkekor i fritiden, samtidig med at de engagerede sig i civilsamfundet i den gode sags tjeneste (Røde Kors, Danmarks Naturfredningsforening, Operation Dagsværk, elevråd, Albertslunds Ungdomsråd og nu også klimabevægelsen). De var opdraget med et miljøbevidst normsæt, der prægede deres handlinger i hverdagen, og de frygtede klimaforandringernes katastrofale konsekvenser og så sig moralsk forpligtede til at hindre disse og til at leve mere bæredygtigt. Dette „moralske korstog“ er typisk for den middelklasse, som de tilhører (Eder 1985: 876ff, 879): De håbede, at deres happenings kunne vække et etisk imperativ i andre mennesker og dermed skabe en bevægelse, der kunne ændre verden.

Det komplekse natursyn

Min analyse af aktivisternes natursyn gør det klart, at natursynet ændrede sig, alt efter om det var „miljø“, „natur“ eller „klima“, jeg under mine interview bad dem definere. Som det vil fremgå i de følgende afsnit, var der forskel på, hvordan aktivisterne i deres hverdagspraksis forholdt sig til „miljøet“ i deres nærområde, og hvordan de definerede – og derved tankemæssigt – konstruerede ideer om „naturen“ og „klimaet“ på det mere abstrakte, globale plan. I de følgende afsnit vil jeg anskueliggøre, hvorledes de tre samtidigt virkende begreber relaterer sig til hinanden som elementer på et kontinuum i aktivisternes natursyn, hvilke egenskaber de har i forhold til mine informanternes forståelser af klimaforandringer, samt hvilke muligheder for handling de indeholder. Hvorvidt og i hvilken grad omgivelserne er påvirket af mennesker, er et af de forhold, der i aktivisternes øjne skiller begreberne „natur“, „miljø“ og „klima“.

Skoven

Thomas, en slank fyr på 17 med stort, mørkblondt, krøllet „afrohår“, hvide tænder og et stort smil i det solbrune, aflange ansigt, fortalte mig i et interview, at han som 10-årig havde ønsket sig og fået et drivhus, som han begyndte at dyrke grøntsager i, og hvordan han mente, at hans forhold til „naturen“ var blevet bygget op ved at opholde sig meget i Vestskoven, cykle ture i Kongsholmsparken med sin mor og far og ved at tilbringe somrene på forældrenes ødegård i Sverige. „Jeg tror, at hvis man har et forhold til naturen, så respekterer man den og accepterer, at man ikke skal svine den til,“ sagde han og fortalte videre, at „naturen“ for ham betød „fred og ro“ og et sted, hvor der er mulighed for at være alene, uden at være *helt* alene

for: „Naturen er der jo.“ Thomas holdt meget af at gå ture i Vestskoven, som han boede lige ved siden af, og for eksempel gå op på „Bjerget“⁶ og se solnedgangen eller slappe af med en bog, siddende op ad et træ med et tæppe over sig. „Ens forhold til naturen kommer an på, om man er opdraget med den. Altså, nogen har Gud, og så tror jeg bare, at jeg ... ja, jeg har så naturen.“ Christian definerede „naturen“ som „... træerne og planterne. Det der gror.“:

S: ‘Er der noget natur i Albertslund?’

C: ‘Vi har Vestskoven, men jeg ved ikke, hvor meget natur man skal kalde det. Hvis du forestiller dig træer, der er plantet sådan her ... bare sådan på lige række ... så kan du kalde det natur, ikke? (griner). Det er sådan lidt nederen. Så det er ikke sådan en rigtig skov. Det er begyndt at blive bedre, og jeg vil sige, det er et meget rart åndehul nogle gange. Der er dele af den, som faktisk er ret pæne. Men natur ... Nej, der er ikke noget rigtig godt natur i Albertslund. Vestskoven er det, der kommer tættest på, ikke?’

Mike og Klaus, der gik i 10. klasse på en skole i Albertslund, diskuterede ligesom Christian fra Skt. Annæ Gymnasium, hvorvidt „de grønne områder“ i Albertslund kunne siges at være „natur“ eller ej. Også Kanalen, der løb uden for Agendacenterets vinduer, blev problematiseret. Under et gruppeinterview gav Mike udtryk for, at det var „natur“, men Klaus korrigerede ham og sagde, at kanalen blot var et mislykket forsøg på at gøre byen grønnere. Og han ærgrede sig over det hegn, der i forbindelse med en drukneulykke var blevet sat op langs med Kanalen.

Men hvad er det, der gør Vestskoven til noget, der ligner „natur“? Klaus mente, at det havde noget med størrelsen på området at gøre. Skoven er stor, og dermed er det „nærmest natur“. Mike mente, at der ikke findes mennesker i „den rigtige natur“, den er „uberørt“ og karakteriseret ved, at „der lever noget frit“ inde i skoven, for eksempel at man ikke ved, hvor mange forskellige slags planter der vokser derinde. Sine, der var nær ven med Christian, gav et billede af Vestskoven som tættere på „natur“ end de grønne områder, der findes i byen. Hun beskrev i modsætning til Christian skoven som et næsten mytisk sted:

SI: ‘[I skoven] der er der et stort område med græs og grusvej og træer og søer og sådan. Det her [grønne område i byen] er ligesom opdelt. Så er der en græsplæne, og så kommer der en asfalteret vej ... og så lige nogle træer.’

S: ‘[Der er altså mere natur] oppe i skoven?’

SI: ‘Ja, der er meget mere natur. Man kan også mærke det. Det er underligt, fordi jeg var dernede med min veninde, ved noget, der hedder Hundesøen ude i skoven, hvor vi stod, og der var sådan rigtig tåget. Det var der i sidste uge, hvor det havde regnet rigtig meget, og det var sådan rigtig tungt vejr ... måske ville det begynde at tordne eller sådan et eller andet. Og svalerne, de fløj helt nede ved jorden ikke

... og de fløj så tæt her på os. Plus der var en andefar og en andemor, og så havde de seks små ællinger, og de svømmede ikke væk, når vi gik over til dem! Og hvis man gik ned til Brillesøen, hvor der hele tiden kommer mennesker forbi, hvor der er stier, der ville de aldrig nogensinde komme så tæt på, der ville de flygte, lige så snart man kom, ikke. På den måde kan man også se, at dyrelivet er meget mere nede på jorden ... og er ikke bange, fordi der ikke er så mange mennesker, der er ikke så meget larm derude ... det lagde jeg mærke til, da jeg var dernede med min veninde.’

Begrebet „natur“ er med Thomas’ ord „positivt“ og knytter sig til „naturen selv“. For aktivisterne bliver *ideen* om naturen til en idealtipe, som de grønne områder i Albertslund bliver målt efter. Til „natur“ knytter der sig ligeledes, som jeg har vist i dette afsnit, en diskussion om, hvorvidt den er menneskeskabt. De menneskeskabte grønne områder i byen bliver anset for en slags devalueret „natur“, fordi de ikke passer ind i idealet om „naturen“ som uberørt af mennesker, mens Vestskoven er både-og – skoven ser naturlig ud, men er menneskeskabt (jf. Dove & Carpenter 2008:3; Posey 2008:100; Fairhead & Leach 2008). Aktivisterne anvender således et dikotomisk natursyn, når jeg beder dem definere begrebet „natur“, og de refererer til et natursyn, der lægger sig op ad det modernistiske, hvor menneske og natur er skarpt adskilte (Scott 1998:88f.). Aktivisterne trækker på nogle formodninger omkring og definitioner af „naturen“, som får styrke og troværdighed, især fordi de er forbundet, udbredt og stabiliseret inden for „narrativer“ (jf. Roe 1991). Narrativer er historier af tilsyneladende ubestridelig logik, og ved nærmere undersøgelse af aktivisternes narrativer bliver det tydeligt, at de trækker på etnocentriske naturopfattelser, der nærmer sig det mytiske, eksempelvis „naturen“ som et sted uden mennesker (Dove & Carpenter 2008:2f.; Fairhead & Leach 2008; Ingold 2000). Det er også denne myte, Sines fortælling om Vestskoven trækker på: „Naturen“ er et sted, som mennesker står uden for og kan beskue og fornøje sig ved som et sceneri (Cornish 1937) og intervenere i, men det er ikke et sted, vi bor, ikke det sted, vi opholder os længere tid ad gangen (Ingold 2000:20). I aktivisternes narrativer om skoven trækker de på et natursyn, der er karakteriseret ved et markant behov for grænsedragning mellem „naturen“ og det menneskeskabte. Denne naturopfattelse kan med Kemp og Niensens inspiration fra Schwartz og Thompson kaldes „myten om den gode, robuste natur“ (Kemp og Nielsen 2009:61), og blandt aktivisterne knyttes den til en praksis, hvor man nyder „naturen“ og kan træde ind og ud af den. Men i stedet for som Kemp og Nielsen at opfatte dette natursyn som en barriere for klimabevidste handlinger peger jeg på, at det netop er forholdet til „naturen“ som entitet, det vil sige reificeringen af „naturen“, der gør det muligt for aktivisterne overhovedet at konceptualisere den og dermed se den som noget adskilt fra dem selv (jf.

Sutton 2004:20; Ellen 2008:330). Deres naturbegreb indeholder potentialet for en moralsk baseret intervention i forhold til „naturen“, som en størrelse de kan og skal handle på vegne af og forsøge at beskytte, for eksempel via miljø- eller klimabevægelsen (jf. Pálsson 1996:69f.).

Kompostbeholderen

Under mine interview med aktivisterne bad jeg dem forklare, hvordan de definerer „miljø“. „Miljøet“ blev defineret som „noget lokalt“ og „det, der er rundt om os“. Definitionerne peger på, at der i deres miljøbegreb snarere end i deres naturbegreb er indflettet en idé om en relation mellem mennesker og omgivelser (jf. Pálsson 1996). Begrebet „miljø“ knytter sig, med Thomas' ord, til „naturen og byen og alt det midt imellem“ og er på den måde et begreb, der fungerer som overlappet mellem „naturen“ og det menneskeskabte. Thomas synes, det er et lidt negativt ord, fordi det henviser til „det, mennesker gør ved naturen“, som ifølge ham oftest ikke er positivt. Det er ligeledes i „miljøet“, at vi finder kompostbeholderen, som jeg trækker ind som et billede på de miljøbevidste normer, aktivisterne praktiserer.

Klimaaktivisternes forhold til „miljøet“ var dels præget af de erfaringer, som de havde med de konkrete omgivelser i Albertslund, og dels de kundskaber, som de fortalte mig, at de via skole og hjem var blevet socialiseret til (jf. Ingold 2000: 25). De nævnte især praksisser som affaldssortering, at spare på vandet, slukke for lyset osv. Opdragelsen hjemmefra bevirkede, at Sofie, der gik i gymnasiet i Albertslund og boede hjemme, fik dårlig samvittighed, hvis hun stod for længe under bruseren om morgenen: „Jeg kan næsten høre mine forældres formanende stemmer og se deres løftede pegefingre,“ grinede hun og tilføjede, at hun omvendt også var begyndt at skælde ud på sin far, hvis han smed sodavandsdåser ud i skraldespanden i stedet for at returnere dem til genanvendelse.

I Albertslund giver kommunen tilskud til haveejere, der ønsker at anskaffe sig en kompostbeholder til køkkenaffald. Den sociale praksis, der knytter sig til kompostbeholderen, fortæller om et særligt natursyn. Når aktivisterne sorterer skrald og bærer køkkenaffald ud til kompostbeholderen, eller de fordeler den næringsrige muld fra beholderen i køkkenhaven, interagerer de med deres omgivelser på en meget konkret måde. Kompostbeholderen er et konkret billede på den cykliske proces, naturens kredsløb er, og som aktivisterne relaterer sig mentalt og praktisk til, hver gang de bærer køkkenaffald ud til kompost, eller hver gang de „snyder“ og smider affaldet i skraldespanden. Flere aktivister fortalte, at de altid fik skældud af deres forældre, hvis de ikke smed deres æbleskrog i komposten, så de kunne lige så godt bare gøre det. I aktivisternes daglige omgang med

kompostbeholderen opbygger de, hjulpet godt på vej af forældrenes socialisering af dem, et natursyn, der definerer relationen mellem mennesker og omgivelser som et „miljø“, hvori mennesket indgår som en del af et kredsløb. På den måde lægger aktivisternes forståelse af „miljøet“ sig tæt op ad Ingolds begreb „miljø“, hvilket han betegner som: 1: noget relationelt, 2: en proces i konstant udvikling og 3: et begreb, der adskiller sig fuldstændig fra begrebet „natur“, fordi, som han skriver: „... verden kan kun eksistere som natur for et væsen, som ikke hører hjemme i den“ (Ingold 2000:20, min oversættelse). Aktivisternes fortællinger om deres oplevelser i de nære omgivelser, såsom skoven og kompostbeholderen, afdækker, at de har nogle følelser, kundskaber og sanselige opfattelser, der afspejler deres liv i et bestemt miljø – det er en særlig form for intuition, og det er det, Ingold kalder „en følsom økologi“ (sentient ecology) (op.cit.25).

Klimabevidsthed

I dette afsnit beskriver jeg på baggrund af interview med aktivisterne, hvordan deres bevidsthed om klimaforandringer opstod. En proces, der for de flestes vedkommende startede med Al Gores film *En ubekvem sandhed*⁷ og yderligere blev konsolideret via deres engagement i Polarekspressen. Filmen havde sat mange tanker i gang og nødvendiggjorde, at aktivisterne tog aktivt stilling til spørgsmålet om, hvorvidt klimaforandringerne er menneskeskabte eller ej. De bekendte sig til det første. Særligt tre scener i filmen gjorde et stort indtryk på dem: en scene med en isbjørn, der forgæves forsøger at kravle op på en isflage i det smeltende Arktis, Al Gore på en lift, der stiger højere og højere op for at kunne vise et udsving på en kurve over, hvor meget atmosfærens CO₂-niveau er steget i de senere år, og billeder af forskellige landområder før og efter de forventede havstigninger. Aktivisterne oplevede med denne viden en tiltagende usikkerhed i forhold til, hvad fremtiden vil bringe. De fortalte mig, hvordan de reflekterede over, hvilke handlinger de i deres hverdag kunne ændre for at reducere lige netop deres påvirkning af klimaet. Filmen tilbød dem en forklaringsmodel – den naturvidenskabelige – som de accepterede, og som bevirkede, at de opfatter klimaforandringerne som en reel fare i fremtiden, der kan forværres eller modarbejdes af deres nutidige handlinger. Aktivisternes ændring af deres sociale praksisser i hverdagslivet, mente de, kunne være med til at forhindre samfundets, eller bredere forstået, verdens undergang. De nævnte ansvaret for „naturen“, de næste generationer og sympatien med udsatte befolkninger i verden som de primære motiver for at engagere sig og føle ansvar. Al Gores film havde dermed for de fleste aktivister været det første skridt mod en øget klimabevidsthed ved at tilvejebringe videnskabelige argumenter på den ene side og et moralsk incita-

ment til at handle ansvarligt på den anden side. Betød aktivisternes engagement i Polarekspressen, at de ændrede vaner i hverdagen? De fleste svarede, at de var begyndt at tænke mere over at slukke lyset efter sig og tage mobilopladeren ud af stikkontakten. Men de understregede alle, at det var ting, de allerede gjorde i forvejen. De var hjemmefra blevet opdraget til at tænke på „miljøet“ i deres hverdagshandlinger. Den nye viden om klimaforandringerne fungerede dermed som en *bevidstgørelse* om deres handlingers påvirkning af ikke bare „miljøet“, men nu også „klimaet“. Dette udmøntede sig i en tydeligt skærpet disciplinering af deres sociale praksis og en voksende ansvarsfølelse. Sine fortalte, hvordan hun havde ligget søvnløs i sin seng med dårlig samvittighed over en tændt computer nede i stuen, som hun simpelthen blev nødt til at gå ned og slukke. Hendes mor havde også bemærket, at Sine hele tiden gik og slukkede alle elektriske apparater efter sig. Og Sofie betroede mig, at hun havde fået det lidt skidt med sit nyligt erhvervede kørekort, fordi hun jo lige så godt kunne tage cyklen til skole.

Det omnipotente klima

Det globale klima og de forandringer, der sker, er ikke umiddelbart sanselige (Hulme 2009:3) i Albertslund og kan dermed ikke uden videre indskrives i en sanselig økologi, der kobles til det reelle sted, hvor aktivisterne bor. Hvordan bliver klimaforandringerne da nærværende for dem? Christian definerer „klima“ som „noget globalt, ligesom en cyklus, der er over det hele“, og som viser sig lokalt som „vejret“. Mennesker forstyrrer denne cyklus, og „klimaet“ virker tilbage på mennesker, det vil sige, det er en relation, der virker begge veje. Ifølge Thomas er „klima“, ligesom „miljø“, et ord, der refererer til den negative interaktion mellem mennesker og omgivelser, noget, der knytter sig til forureningsproblematikker. Blot er forskellen, at „miljø“ findes lokalt, mens „klimaet“ er globalt og dermed større og sværere at forholde sig til. I modsætning til aktivisternes oplevelser med de nære omgivelser, i form af for eksempel Vestskoven, der er præget af meget sanselighed, mener de ikke, at klimaforandringerne (endnu) kan mærkes i Albertslund. Selvfølgelig registrerer de, som alle mennesker og dyr, „vejret“ – og dermed det lokale klima omkring dem – i form af mere eller mindre sollys, varme eller fugt (Strauss & Orlove 2004:3), men at selve det overordnede klima(system) er under forandring, synes de ikke at mærke noget til. „Klimaet“ som overordnet begreb kan således forstås som en konstrueret idé, der tager erfaringerne med klimaet (selve oplevelsen af regndråberne eller sollyset) og indskrives dem i noget mere abstrakt (Hulme 2009:3), en slags kognitiv rekonstruktion (Ingold 2000: 213), et *billede* af en cyklus, der kan fungere som en model for, hvorledes hele verden hænger sammen – en økologisk kosmologi (Handelman 2008:182). Men

hvis de ikke kan mærke eller se klimaforandringerne, og hvis „klimaet“ er „over det hele“, hvordan aktualiserer de så deres klimabevidsthed i konkrete handlinger på det konkrete sted Albertslund? Dette vil jeg nu vise et eksempel på.

Grillaften

Aktiverne blev meget chokerede, da Agendacenterets medarbejder Louise på et møde i Polarekspressen fortalte, at der anvendes 43.000 liter vand til produktionen af 1 kg oksekød. Lagt oven i deres nyligt erhvervede viden om, at klimaforandringerne medfører en katastrofal mangel på drikkevand, blev de enige om, at den forestående grillaften i Polarekspressen skulle være kødfri. Dette er et eksempel på, hvordan aktivisterne anvendte den viden, de fik om sammenhængen mellem deres forbrugsvaner, deres spisevaner og klimaforandringer. De udmøntede den viden i ændrede sociale praksisser og lavede en grillaften uden pølser og uden grill – eftersom en grill udleder CO₂! Det sociale arrangement er et eksempel på, hvordan viden om forholdet mellem klimaforandringer og for eksempel vandforbrug medfører, at aktivisterne skal forholde sig til en langt mere abstrakt cyklus, end kompostbeholderen er udtryk for. Grillaften markerer, at en mere vidtgående klimabevidsthed indtræffer i de unge, og at en egentlig kosmologi (jf. Handelman 2008) begynder at tegne sig. Kosmologien vidner om en anskuelse af forholdet mellem mennesker og omgivelser som noget, der hviler på reciprocitet (Pálsson 1996:72). De er pludselig aktører med en meget høj grad af agens: De kan påvirke „klimaet“ via det, de spiser. Det bliver tydeligt for dem, hvor svært det er at handle moralsk rigtigt i forhold til klimaproblematikken, og det står klart, at det er umuligt, at ens handlinger ikke gør en eller anden form for skade. Alt, hvad de gør, påvirker „klimaet“ – og omvendt; „Klimaet“ påvirker dem (ibid.). Jeg vælger at betegne denne erkendelse som et udtryk for et økologisk kosmos (op.cit.188). I modsætning til det religiøse (kristne) kosmos, der integreres og sammenholdes udefra ved hjælp af en transcendent guddommelig kraft, defineres et økologisk kosmos af en gennemgående indre sammenhængskraft, der består af *intrarelaterede*, af hinanden fuldt ud afhængige og integrerede, levende organismer og fysiske mekanismer (op.cit.181).

Til klimaaktivisternes økologiske kosmos kobles normerne og de kropsliggjorte praksisser, hvad angår sortering af affald, kompostering og forskrifter for mådeholden brug af naturens resurser, men der er forskel i skala på de overvejelser, som Philip gør sig omkring at smide et æbleskrog i naturen, og de overvejelser, Sofie gør sig omkring, hvorvidt hun har brug for at køre i bil. Det handler om aktivisternes oplevelse af problemernes nærhed eller fjernhed. Og det er da også i det lokale „miljø“, at løsningerne på for eksempel forureningsproblemer træder

tydeligst frem for de unge, mens de stiller sig mere spørgende over for, hvordan de skal handle i forhold til „klimaet“ på det abstrakte og globale plan. Det er, som Sine sagde, „nemmere at forholde sig til miljøet end klimaet“. Hun forklarede det med, at hvis hun så, der lå noget skrald på gaden, så vidste hun også, at løsningen var at samle det op og smide det i skraldespanden. Så hvor kompostbeholderen er et sted, hvor det direkte kan sanses, hvordan æbleskroget bliver omsat til muld, der kan lægges ud i køkkenhaven og give næring til krydderurterne, er klimaets cyklus derimod en række af kausaliteter, der ikke kan sanses *in situ*.

I de følgende afsnit vil jeg sandsynliggøre de mekanismer, der, via aktivisternes tilegnede viden om klimaændringer, medfører en todelt transformation af de natursyn, der knytter sig til begreberne „miljø“ og „natur“.

Den økologiske kosmologi opstår

Ideen om en cyklus er vigtig for en dybere forståelse af, hvordan aktivisterne er i stand til at forholde sig til klimaændringerne: Klædt på med viden fra naturvidenskaben tænker de på deres handlinger i forhold til et større kredsløb. Dette betyder, at mennesker og omgivelser bindes tættere sammen, og at aktivisternes handlinger har en effekt på omgivelserne. Kompostbeholderen repræsenterer de nære omgivelser i deres daglige sociale praksis, som de kalder for „miljø“, mens „klimaet“ er uhåndgribeligt. Min pointe er, at den økologiske kosmologi formår at knytte det uhåndterlige, globale klima til den nære, sociale kontekst og dermed påvirke mønstrene i den sociale og kognitive praksis, som grillarrangementet var et eksempel på. Den økologiske kosmologi udgøres af sociale handlingsmønstre, der informeres og ordnes efter (natur)videnskabelige modeller, som Bruno Latour kalder „referencekæder“ (Latour 2009:7). Disse giver adgang til en forståelse af det, der er langt væk og ikke umiddelbart kan sanses (*ibid.*). Det samme gør sig gældende for aktivisternes begrebsliggørelse af klimaforandringerne. Det emiske begreb „miljøs“ tilknyttede referencekæder opskaleres til også at indbefatte deres begreb om klimaet. Gennem aktivisternes engagement i Polarekspressen får de tilført videnskabelig viden om sammenhængen mellem brugen af en sparepære og nedsat CO₂-udslip, og de forholder sig dermed til sammenhængen mellem sociale praksisser på mikroniveau og klimaændringer på makroniveau. De ind sætter sig selv som afgørende part i en række samspillende mekanismer, der tilsammen udgør klimatruslen. På den måde kobles mennesker og omgivelser på helt konkret vis sammen i en økologi (Bateson 1973), der udgør et kosmos (Handelman 2008). Forskellen er, at skalaen, hvad angår klimaforandringerne, er en helt anden og meget større end de referencekæder, der kobler sig til begrebet „miljø“. Referencekæderne udgøres af et komplekst net af kausaliteter, der ikke

umiddelbart er gennemskueligt for klimaaktivisterne. Men det er det, som de sætter deres lid til, når de foretager valg i dagligdagen, der kan relateres til CO₂-udslip og klimaforandringer. Den økologiske kosmologi er ikke den eneste konsekvens af ideen om de menneskeskabte klimaforandringer. Klimaaktivisternes forståelse af deres rolle som en del af det overordnede klimasystem muliggør kosmologien, men bevirker samtidig en ophævelse af natur-kultur-dikotomiens relevans (jf. Latour 2009:11).

Natur-kultur-dikotomiens relevans ophæves

Hannah Arendt skelner mellem det menneskeskabte og naturen, „verden“ og „jorden“ (Arendt 1958:7), hvor „verden“ består af kunstige, menneskeskabte ting, det vil sige samfundet og dets materielle bestanddele, og „jorden“ repræsenterer den cyklus, mennesker indgår i som biologisk væsen (Øverenget 2001:55f.). I Hannah Arendts tænkning om naturen er det centralt, at hun anser mennesket for værende komplet afhængigt af den kunstige „verden“, som kan beskytte os imod den omkringliggende barbariske og utilregnelige natur (op.cit.58). I Albertslund er det, som tidligere beskrevet, svært at se, hvor det menneskeskabte stopper, og „naturen“ starter, ligesom det er svært at definere, hvad der er „natur“, og hvad der ikke er. Desuden er det, som klimaforandringerne tydeliggør, ikke længere givet, at vores „verden“ kan beskytte os mod den „utilregnelige natur“. Arendts natursyn er et eksempel på, hvordan natur-kultur-dikotomiens tænkning forholder sig til natur og samfund som to adskilte, autonome sfærer. Den dikotomiske tilgang har mødt megen kritik og er kommet i fokus som en af modernitetens vigtige sociale konstrukter, der fortjener et nærmere socialvidenskabeligt eftersyn (Pålsson 1996: 63ff.). Som Marilyn Strathern (1992) peger på, sammenblender vi konstant natur og kultur, samtidig med at vi kæmper for at opretholde en konsekvent skelnen mellem dem (op.cit.197). I og med, at klimaforandringerne er „over det hele“, sker der det, som Anthony Giddens påpeger, at naturen (fx indlandsisen) „i betydningen et fænomen, der eksisterer uafhængigt af det sociale liv, [på sin vis] har nået sit endeligt i dag, som en konsekvens af, at den er domineret af mennesker“ (Giddens 1991:13, min oversættelse). Klimaforandringer, for eksempel i form af den smeltende grønlandske indlandsis, er et billede på, hvordan idealet om den storslåede, uberørte „natur“ kolliderer med virkeligheden. Når klimaaktivisterne beslutter sig for at tro på, at klimaforandringerne er menneskeskabte, åbner de derved op for en erodering af skellet mellem natur og kultur. Denne transformation medfører en erkendelse af „naturen“ som potentielt farlig.

Den farlige „natur“

Giddens peger på, at den senmoderne verden (den tid, vi lever i nu) i sig selv er apokalyptisk, idet „den introducerer risici, som tidligere generationer ikke var nødt til at se i øjnene“ (ibid.), og klimaforandringerne er en sådan risiko. Som Maria, elevrådsformand på det lokale gymnasium, siger:

Det er sådan lidt en katastrofe, der er ved at ske. Alle burde gøre noget, og jeg bliver skræmt, når mine veninder siger, det ikke nytter noget ... Ideen om, at dette her kan være slut, påvirker mig meget, ikk'. At der er nogen, der ikke kommer til at opleve naturen, for eksempel.

Ophævelsen af natur-kultur-dikotomien medfører som nævnt, at „naturen“ bliver potentielt farlig, hvis mennesket forstyrrer det økologiske kredsløb. Hvis Sofie snyder og smider en bananskrald i kompostbunken, selvom den er for lang tid om at blive til muld, er skaden ikke større, end at hun kan sortere den fra, når resten af mulden skal hældes ud i haven. Hvis hun derimod glemmer at slukke for lyset og dermed udleder mere CO₂ end højst nødvendigt, er hun med til at bidrage endnu mere til klimaforandringerne, og „naturen“ kan, i princippet, pludseligt reagere på hendes handlinger i form af naturkatastrofer som tørke, oversvømmelser eller orkaner. Denne transformation perspektiverer således aktivisters syn på „klimaet“ ved at tilskrive naturkræfterne destruktive egenskaber. Således anvender aktivisterne to syn på „naturens“ kræfter, som henholdsvis trygge, forudsigelige og positive, der knytter sig til kompostbeholderen og skoven som økologisk system; og farlige, utilregnelige og negative, der knytter sig til klimaforandringerne.

Klimaforandringernes transcendens

Klimaforandringerne er en kraftig markering af naturkræfternes indflydelse på det enkelte menneskes vilkår og dets præmisser for at skabe og opretholde det gode liv. „Naturens“ kræfter kan med havvandsstigninger, orkaner, vulkanudbrud, tørke, oversvømmelser og sygdomme i værste fald underminere vores samfund. Mike fandt det usandsynligt, at Danmark vil blive ramt i samme grad som den fattigere del af verden, dels fordi han forbandt den danske „natur“ med noget tæmmet og kontrolleret, som har en minimal indflydelse på vores daglige liv, og dels fordi han forestillede sig, at vi, på grund af vores velstand og viden, kan klare de fremtidige udfordringer ved hjælp af teknologiske tiltag. På samme tid var han dog bange for, at dette alligevel ikke lader sig gøre. Måske fordi han, og de andre aktivister, fornemmer, at mennesker er underlagt „naturen“ i højere grad, end aktivisters ellers meget positive syn på „naturen“ tillader. Den apokalyptiske karakter, som

klimaforandringerne antager, leder mig til at anskue klimaforandringerne som en „stor transcendens“ (Luckmann 2003), der berører grænsen mellem det, der kendetegner det menneskelige, og det, der truer med at opløse det (op.cit.277). Store transcendenser „viser selve grænsen for hverdagslivet“ (Rubow 2007:96), og det er dette, der skræmmer de unge aktivister. De forsøger at tænke sig til, hvordan det må opleves af de mange tusinde mennesker, der allerede nu er påvirket af klimaforandringerne, og at sætte sig i deres sted. Klimaforandringerne rører således ved eksistentielle forhold, der tidligere var religioners domæne.

Klimaændringernes sociale implikationer

I mødet med klimaforandringerne som socialt fænomen aktualiseres og udvides aktivisternes normer omkring miljøvenlig adfærd til en økologisk kosmologi, der indbefatter begrebet „klima“. Dermed gøres klimaforandringerne nærværende i aktivisternes sociale praksis. Klimaforandringerne ophæver – med deres omnipotente og potentielt farlige karakter – dikotomien mellem „natur“ og „kultur“. Begrebet „klima“ udgør således en ny komponent i aktivisternes sammensatte natursyn, der bygger oven på miljøbegrebets normer. Aktivisternes forståelse af ideen om de menneskeskabte klimaforandringer kan udfoldes analytisk i et komplet kontinuum mellem den selvberørende „natur“ (Latour 2009:9f.) og det menneskeskabte „miljø“ (jf. Posey 2008:98), hvor klimabegrebet favner hele spændet. Dette kognitive brud i forståelsen af „naturen“, som klimaforandringerne fører med sig, bevirker en opløsning af den ontologiske sikkerhed (Giddens 1991:35ff.), som „naturen“ som begreb har fungeret som. Min analyse viser, at „naturen“ ikke længere kan fungere som en fast ideel konstant, som aktivisterne kan orientere sig efter i jagten på det gode liv, men mere som en utilregnelig præmis, de er underlagt, og som et „miljø“, der ændrer sig i takt med graden af menneskelige påvirkninger. Klimaforandringerne sociale implikationer får derved skær af noget eksistentialistisk og metafysisk, der potentielt set vedrører alle aspekter af aktivisternes liv (jf. Berglund 1998:58). Det er angsten for „naturens“ kræfter på den ene side og angsten for „naturens“ forsvinden på den anden side, der sammen med viden om menneskets rolle i miseren driver bevidstgørelsen af deres sociale handlingsmønstre og opskaleringen af miljøbevidstheden til en økologisk kosmologi.

Kosmologi og klimaforandringer

I denne artikel har jeg undersøgt, hvorledes unge klimaaktivister på den københavnske vestegn praktiserer nogle normer, der indeholder et regelsæt for *miljøbe-*

vidst adfærd, og som via tilegnet viden om klimatruslen kan overføres til *klimabevidst* social praksis og udvides til en økologisk kosmologi. Kosmologien er et komplekst socialt mønster, der er sammensat af en cyklisk tænkning omkring det rent praktiske forbrug og genbrug af resurser og energi. Det er ligeledes en bestemt måde at anskue forholdet mellem mennesker og omgivelser på, der er videnskabeligt funderet såvel som moralsk forankret i den hverdagspraksis, som de af deres forældre og skolen er socialiseret til. Jeg har analyseret klimaaktivisternes komplekse natursyn og argumenteret for, at dette tillader forskellige positioneringer i forholdet til klimaforandringer som socialt fænomen: som aktører, der henholdsvis handler moralsk på „klimaets“ vegne, selv er en del af det store klimasystem og er i klimaforandringernes vold. Det komplekse natursyn muliggør, at klimaforandringerne som socialt fænomen indskrives på forskellige planer i aktivisternes liv og bliver nærværende i konkrete dagligdags situationer såsom at slukke lyset efter sig. Begrebet „miljø“ udgør ét element i aktivisternes komplekse natursyn og har den egenskab, at det under indflydelse af aktivisternes tilegnede viden om klimaforandringernes omnipotente karakter kan ophæve relevansen af det element i natursynet, der knytter sig til en skarp skelnen mellem „natur“ og „kultur“. For klimaaktivisterne i Albertslund udgør et situationelt og komplekst natursyn ingen „barriere“ for at handle klimabevidst, som Kemp og Nielsen ellers fremsætter. Det er selve aktivisternes erkendelse af, at mennesker lever i og er aktive *medskabere* af „naturen“, der skaber en kosmologi, der indeholder et handlingsorienteret potentiale og dermed muligheden for klimabevidst social praksis.

Noter

Denne artikel er dedikeret til Albertslund Agendacenter, Poul Markussen og medlemmerne af Polarekspresen med tak for at invitere mig indenfor med så stor en tillid til mig og mit projekt.

1. Denne titel er hentet fra bogen *Albertslund i tusind år* (Sørensen 2000:221).
2. IPCC „The Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change“ (2007).
3. Klima- og Energiministeriets store kampagne „1 ton mindre“ blev igangsat i foråret 2007 og sluttede efter COP15-klimatopmødet i København i december 2009.
4. Agenda 21 er et FN-program fra 1992, der indeholder målsætninger for, hvordan princippet om bæredygtighed kan implementeres på internationalt, nationalt og lokalt plan. Navnet henviser til en dagsorden for det 21. århundrede (<http://www.un.org/esa/dsd/agenda21/>). I Danmark er det vedtaget, at kommunerne har ansvaret for, at der bliver udført et arbejde for bæredygtig udvikling på lokalt plan. Dette program kaldes Lokal Agenda 21. I Albertslund bliver Agenda 21-arbejdet udført af Albertslund Agendacenter, som er en form for græsrodsorganisation med seks ansatte og delvist finansieret af Albertslund Kommune (<http://www.agendacenter.dk>).

5. Mit feltarbejde blev udført som et aktionsforskningsprojekt, hvor jeg arbejdede aktivt sammen med Agendacentrets medarbejdere om opstarten af Polarekspressen som en form for borgerinddragelsesprojekt.
6. Bjerget, også kaldet Herstedhøje, er en høj bakke i det nordlige Albertslund, der er skabt af overflødig jord i forbindelse med anlæggelsen af Albertslund (Sørensen 2000:221).
7. Originaltitel *An Inconvenient Truth*, Paramount Film 2006.

Litteratur

- Arendt, Hannah
1958   The Human Condition. Chicago: University of Chicago Press.
- Bateson, Gregory
1973   Steps to an Ecology of Mind. Suffolk: Paladin.
- Berglund, Eeva K.
1998   Knowing Nature, Knowing Science. An Ethnography of Environmental Activism. Cambridge: The White Horse Press.
- Cornish, Vaughan
1937   The Preservation of Our Scenery. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dove, Michael R. & Carol Carpenter
2008   Introduction: Major Historical Currents in Environmental Anthropology.
I: M.R. Dove & C. Carpenter (eds.): Environmental Anthropology. A Historical Reader. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Eder, Klaus
1985   The "New Social Movements". Moral Crusades, Political Pressure Groups, or Social Movements? Social Research 52(4):869-90.
- Ellen, Roy
2008 [1999] Forest Knowledge, Forest Transformation: Political Contingency, Historical Ecology and the Renegotiation of Nature in Central Seram. I: M.R. Dove & C. Carpenter (eds.): Environmental Anthropology. A Historical Reader. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Fairhead, James & Melissa Leach
2008 [1995] False Forest History, Complicit Social Analysis: Rethinking Some West African Environmental Narratives. I: M.R. Dove & C. Carpenter (eds.): Environmental Anthropology. A Historical Reader. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Giddens, Anthony
1991   Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge: Polity Press.
- Gore, Al
2006   An Inconvenient Truth. Paramount Film
- Handelman, Don
2008   Afterword. Returning to Cosmology. Thoughts on the Positioning of Belief. Social Analysis 52(1):181-95.

- Hulme, Mike
2009 Why We Disagree about Climate Change. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ingold, Tim
2000 The Perception of the Environment. Essays in Livelihood, Dwelling and Skill. London: Routledge.
- IPCC (2007) Det mellemstatslige panel om klimaændringer. 4. rapport: Klimaændringer 2007: Synteserapport – sammendrag for beslutningstagere. Dansk oversættelse, DMI 2007: <http://www.ipcc.ch/pdf/reports-nonUN-translations/danish/2007-synthesis-report.pdf>.
- Kapferer, Bruce
1988 Legends of People, Myths of State. Washington, DC: Smithsonian Institution Press.
- Kemp, Peter & Lisbeth Witthøfft Nielsen
2009 Klimabevidsthedens barrierer. København: Tiderne Skifter.
- Latour, Bruno
2009 Will Non-humans be Saved? An Argument in Ecotheology. Journal of the Royal Anthropological Institute 15(3):459-75. <http://www.bruno-latour.fr/articles/article/113-MYERS-ECOTHEO.pdf>.
- Luckmann, Thomas
2003 Transformations of Religion and Morality in Modern Europe. Social Compass 50(3):275-85.
- Pálsson, Gíslí
1996 Human-environmental Relations. Orientalism, Paternalism and Communalism. I: P. Descola & Pálsson G. (eds.): Nature and Society. Anthropological Perspectives. London: Routledge.
- Posey, Darrell Addison
2008 [1985] Indigenous Management of the Tropical Forest Ecosystems: The Case of the Kayapó Indians of the Brazilian Amazon. I: M.R. Dove & C. Carpenter (eds.): Environmental Anthropology. A Historical Reader. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Roe, Emery M.
1991 Development Narratives, or Making the Best of Blueprint Development. World Development 19(4).
- Rubow, Cecilie
2007 Religion og integration. Tre danske modeller og forestillinger om det hellige Danmark. I: K.F. Olwig & K. Pærregaard (red.): Integration. Antropologiske perspektiver. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Schwarz, Michiel & Michael Thompson
1990 Divided We Stand. Redefining Politics, Technology and Social Choice. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Scott, James C.
1998 Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve Human Condition have Failed. New York: Vail-Ballou Press.

- Strathern, Marilyn
1992   After Nature: English Kinship in the Late Twentieth Century.
            Cambridge: Cambridge University Press.
- Strauss, Sarah & Benjamin S. Orlove
2004   Introduction. Up in the Air: The Anthropology of Weather and Climate.
            I: S. Strauss & B.S. Orlove (eds.): Weather, Climate, Culture. New York:
            Berg Publishers.
- Sutton, Philip W.
2004   Nature, Environment and Society. New York: Palgrave Macmillan.
- Sørensen, Henning
2000   Albertslund i tusind år. Lokalthistorisk Samlings Venner. Esbjerg:
            Rosendahls Bogtrykkeri.
- Øverenget, Einar
2001   Hannah Arendt. København: Gads Forlag.